

Anton C. Zeven: Multizegeldocumenten, hun mogelijk ontstaan en het vervoer van prefabzegels.

Aan het eind heb ik nog enkele multizegel-documenten toegevoegd.

MEERDERE ZEGELS AAN BRIEVEN EN OVEREENKOMSTEN

MULTIZEGEL- DOCUMENTEN, HUN ONTSTAAN EN HET VERVOER VAN PREFABZEGELS

ANTON C. ZEVEN

In dit artikel gebruik ik de neutrale term document. Een document met drie of meer zegels noem ik een multizegel-document. Het woord zegel betekent altijd zegelafdruk.

Documenten bekrachtigd met veel zegels

In de twaalfde eeuw en de daarop volgende eeuwen kwam het vaak voor dat er meerdere zegels per document werden aangebracht. Wanneer de pliek (het omgeslagen gedeelte van het document)

vol was werd uitgeweken naar een of twee zijkanten of de bovenkant van het document. Of men hing meerdere zegels aan één staart of koord, of de hoogte van de pliek werd zo breed genomen dat er meerdere insnedes onder elkaar aangebracht konden worden. Verder kunnen door een insnijding meerdere staarten gaan.

Aan het eind van mijn artikel ga ik in op de wijzen waarop multizegel-documenten werden gezegeld. Waren alle zegelaars op de "zegeldag" aanwezig of

Een middeleeuwse notaris in zijn kantoor. In een rek hangen twee documenten, één met drie zegels en de ander met twee zegels. De notaris heeft een met twee zegels gezegeld document klaarliggen. Twee personen en hijzelf zweren dat in het document de waarheid staat. De twee personen verschillen in maatschappelijk niveau, want de linker persoon is gewapend, gelaarsd en draagt geen hoed. Natekening van een houtsnede uit de vijftiende eeuw. Bibliothèque de Rouen, Col. Le Bov. Nr. 1308 fol. 17. Bron: A. Barabé. Recherches historiques sur le gabellionnage royal. Rouen. 1863

werden later ontbrekende zegels toegevoegd?

Op internet surfend komt men een aantal documenten tegen, die met twee of meer zegels gewaarmerkt zijn. Het aantal kan variëren tot over de 300 stuks. Een akte van de geestelijkheid van Bohemen betreffende het Concilie van Konstanz dat tussen 1414 en 1418 is gezegeld met 304 zegels. De akte van abdicatie van koningin Christina van Zweden uit 1650 werd voorzien van 306 zegels. Deze zegels hangen aan een geknoopt net. Ik heb van beide akten geen afbeelding.¹

Onderzochte hypothesen

Wanneer er talloze zegels gehecht moeten worden, dan kan men niet verwachten dat de zegelaars in een rij gaan staan om ieder op zijn beurt te zegelen. Zouden 300 zegelaars van een document moeten zegelen, dan zou men een rij krijgen van zo'n 150 meter. Verder als het aanbrengen van een zegel zo'n vijf minuten zou duren, dan zou men 25 uur bezig zijn.

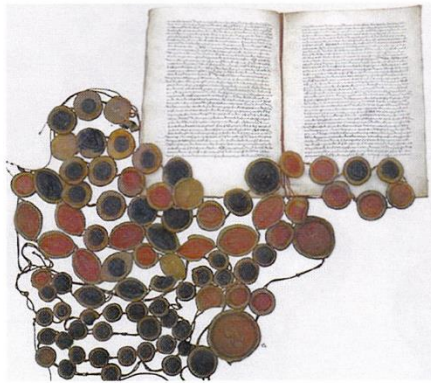
Ik breng hier naar voren dat het zegelen, ook van documenten met enkele zegels, op de volgende wijzen mogelijk was. Een document wordt met enkele zegels bekrachtigd:

1. Als er weinige zegelaars aanwezig waren, dan brengen zij hun zegel meteen aan.
2. Ook bij weinige zegelaars kan het zijn, dat één of meerdere zegels later werden aangebracht.
3. Bij een groot aantal zegelaars konden niet alle zegelaars aanwezig zijn; de afwezigen gaven voor hun vertrek een kant-en-klaar of prefabafdruk van hun zegel aan de klerk.
4. Bij een groot aantal zegelaars waren niet alle zegelaars aanwezig. Zij zonden hun prefabzegels via een bode naar de klerk.

Twee bijzondere voorbeelden ter inleiding

Ik geef enkele voorbeelden van multizegeldocumenten. Op internet zijn meer voorbeelden van multizegeldocumenten te vinden. De keuze, die ik maakte, is willekeurig.

In sommige gevallen zullen de klerken nauwgezet een te zegelen document klaar hebben gemaakt. Gebeurde dit altijd, of was er niet altijd tijd beschikbaar om het document goed voor te bereiden, kortom werd een document door een

Afspraken van de "Schwäbischer Bund". Gemiddeld hangen 22 zegels aan een koord, maar het is waarschijnlijk dat de "belangrijke" koorden minder zegels droegen, waardoor aan andere koorden meer dan 22 zegels bevestigd moesten worden

Huwelijksacte van Jacob VI van Schotland en Anna van Denemarken, 1590

klerk zorgvuldig klaargemaakt of werkte hij zoals het uitkwam?

Een document van 1512 met gevlochten zegelkoorden

Om de tien jaar werden de afspraken van de "Schwäbischer Bund" vernieuwd en vastgelegd. Het document van 11 oktober 1512 toont ons een document waaraan 86 zegels zijn gehangen. Deze zijn aan vier koorden bevestigd.² De grootte van het zegel zal een betekenis hebben, en misschien geldt dat ook voor de vorm en de kleur(en).

Een document met zegels aan drie zijden, 1590

Het document is een ratificatie van het te Oslo op 23 november 1589 gesloten huwelijk van Jacob VI van Schotland (1566-1625) met Anna prinses van Denemarken, dochter van koning Frederik II van Denemarken. Jacob VI werd later

Jacob I van Engeland (1603-1625), toen hij de Engelse kroon erfde.

De ratificatie zelf is getekend op 17 mei 1590 en gezegeld door 30 Schotse Peers en vertegenwoordigers van de steden Edinburgh, Perth, Stirling, Irvine, Ayr en Linlithgow.

De zegels hangen aan gevlochten koorden en werden aan drie zijden van het document aangebracht.³

Documenten met zegels van dezelfde waskleur

Hendrikse⁴ publiceerde een foto van een document van een statuut, dat door de notabelen van de stad Brugge op 19 december 1298 werd opgemaakt. In dit statuut werd het oude gebruik betreffende de te volgen procedure voor de jaarlijks verkiezing van de burgemeesters, schepenen, raadsleden en de gemeentelijke schatbewaarders vastgelegd. Alle 78 zegelaars zullen in de stad hebben ge-

woond en konden dus gemakkelijk met hun zegelstempel naar de zegelkamer komen om een zegelafdruk te maken. De stad zal voor de zegelwas en de bruine en groene koorden gezorgd hebben. Verder zullen de namen van de zegelaars op het document door de klerk geschreven zijn, zodat elk zegel op de juiste plaats werd aangebracht. Toentertijd vond de verkiezing op Sint Denijsdag (9 oktober) plaats.

Het document is een prachtig kunstproduct met schitterende koorden kunstig aan elkaar geknoopt. En op kruispunten en aan de uiteinden van de koorden de zegels. Waarschijnlijk hangen de "belangrijkste" zegels aan bruine koorden.

Documenten met zegels van verschillende waskleuren

Arbitrage tussen de cisterciënzer abdijen van Cheminon en van Troisfontaines in verband met het recht op het molenwater, het visrecht en het mastrecht voor de varkens, terug gegeven door de abten van Clairvaux en Boulancourt op 7 oktober 1247.

Het document werd gezegeld door de abten van 1. Clairvaux, 2. Lachalade, 3. Hautefontaine (zwart), 4. Montiers-en-Argonne, 5. Larivour (klein), 6. Boulancourt en 7. Chéhéry (zwart).⁹ Waren de abten van abdijen 1, 2, 4, 5 en 6 aanwezig en gebruikten zij dezelfde rode zegelwasbron, terwijl later de abten van de abdijen 3 en 7 hun zegels lieten toevoegen. Indien dat het geval is, dan liet de opmaker van het document de plaatsen 3 en 7 openen.

Ik neem aan dat de abt van Hautefontaine belangrijker was dan de volgende vier abten. Daarom moest hij op de derde plaats.

Vertegenwoordigers van Henegouwen erkennen Filips de Goede, 1427

De vertegenwoordigers van Henegouwen erkennen Filips de Goede op 22 juni 1427 als hun landvoogd. Ik heb geen beschrijving van dit document gevonden. Rechts bevinden zich misschien zeven of acht grote zegels. Maar hoeveel er links zijn weet ik niet.

In de tros zegels zijn aan de zegelkleur groepen zegelaars te onderscheiden, v.l.n.r. rood - zwartachtig - rood - geen zegel - zwartachtig. Deze groeperingen zullen betekenis hebben. Ik neem aan dat de zegelaars hun zegels aan een staart achterlieten, waarna de klerk vele

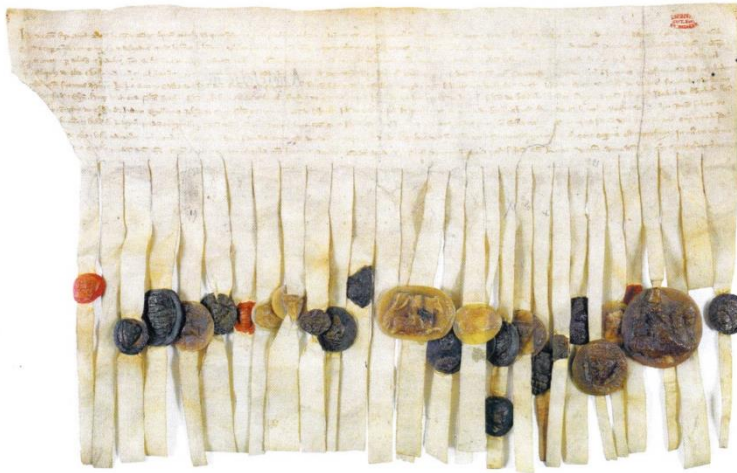
Brugge: een document met circa 78 grotere en kleinere zegels. Statuut opgemaakt door notabelen van Brugge, 1298

Arbitrage tussen cisterciënzer abdijen, 1247

Vertegenwoordigers van Henegouwen erkennen Filips de Goede als landvoogd, 1427. Bron: Archives départementales du Nord-A.D.N. B1189/15521, Musée 1

Brief van Hendrik III van Engeland, 1263.
Opvallend is de afwezigheid van groene zegels

dagen bezig is geweest om elke zegel op de juiste plaats aan te brengen.

Brief van Hendrik III van Engeland, 1263

In een brief van Hendrik III van Engeland (Windsor 16 december 1263)⁶ verzoekt Hendrik III aan Lodewijk XI (de Vrome) om als scheidsrechter op te treden tussen hem en zes van zijn baronnen. Aan het document hangen nu nog 25 van de oorspronkelijke 30 zegels. De vijf ontbrekende zegels zijn aan de voor ons linkerzijde afgeknipt. Hoe de vijf ontbrekende zegels eruitzagen weten we niet, maar we mogen aannemen dat het meest linkse zegel dat van Hendrik III zelf was.

De variatie betreft zegelgrootte, zegelvorm en zegelkleur. De laatste variant duidt op meerdere bronnen van de zegelwas, en wellicht op verschillende herkomsten van de zegels.

Verbond tussen de Wendische en Saksische steden, 1476, met gewone en komzeglens

Wendische en Saksische Hanzesteden, 1476

Op 31 oktober 1476 werd een document door negentien Wendische en Saksische Hanzesteden gezegeld.⁷ Deze steden voerden samen een grote variatie aan typen zegels. Dat kan betekenen dat zegelafdrukken van elders door bodes werden aangevoerd.

Ik veronderstel dat sommige zegels te zwak waren om rechtstreeks aan een staart bevestigd te worden en daarom eerst versterkt werden door de door de bode aangeleverde zegelafdruk te plaatsen op een bodem met rand.⁸ Ik voer de afbeeldingen van dergelijke komzeglens van de bovengenoemde Hanzesteden als bewijs aan. Ook hier geldt dat de meeste zegels na 31 oktober zullen zijn toegevoegd.

Akte waarin op 18 juli 1420 een nalatenschap wordt geregeld.

Erfenis

Tot slot nog een regeling van een erfenis van 18 juli 1420, waarin de volgorde van de erfgenamen bepaald wordt.⁹ Vier getuigen zegelen dit document. Mogelijk dat de voor ons meest linkse getuige bij het passeren van de akte aanwezig was, terwijl de zegels van getuigen 2, 3 en 4 na 18 juli werden toegevoegd.

Een merkwaardig multizegel-document

Zoals vermeld kwam ik op internet meer voorbeelden van documenten met veel zegels tegen. Ik noem er nog één. Dat is

Uitsnede tonende de *Espigurnantia* (zegelkamer) van de Court of Chancery te Londen. De man met de zwarte kap is the *spigurnel* (de hoofdzegelaar). www.innertemple.library.org.uk/collections/

een document dat door Moravische en Boheemse zegelaars naar het Concilie van Bazel gezonden werd. Dit concilie begon in 1431. Het document bestaat uit vier perkamenten bladzijden, die samen gebonden zijn als een boek en waaraan in totaal 452 zegels hangen. Aangezien ik geen afbeelding heb gevonden weet ik niet of alle zegels dezelfde kleur hebben.

Een document met veel zegels: zijn mogelijke ontstaanswijze

Op 27 oktober 1285 zegelden 36 personen een charter, waarin de gebroeders Willem van Amstel proost van Sint Jan te Utrecht, Gijsbert heer van Amstel en Arnout van Amstel en Jan elect van Utrecht en graaf Floris V hun geschillen bijlegden. Dit charter werd door 36 personen gezegeld.

Van de aangebrachte waszegels zijn er negentien bewaard gebleven. Hiervan zijn er veertien groen en vijf bruin. Opvallend is de afwezigheid van de waskleuren witgeel ("maagdelyk") en rood. Misschien dat de "maagdelyke" waszegels verbrokkelden en verdwenen.

Het klaarmaken van de gezegelde documenten en het vervoer van de zegels

De afbeelding van de zegelkamer, de *Espigurnantia*, van de Court of Chancery te Londen, gedateerd vijftiende eeuw kan een goed voorbeeld van een zegelkamer zijn. Rechts zien wij een persoon met een zwarte kap, de hoofdzegelaar of de *spigurnel*, die met een roller zegelwas bewerkt om de luchtbelletjes te verwijderen. De was is reeds aan het document bevestigd. Daarna moet het zegel afgedrukt worden en de was bijgesneden. Op de tafel liggen opgerolde dagvaardingen, die volgens Corner¹¹ verzegeld zijn.

Zegeldoosjes om kant-en-klare of prefabzegels te vervoeren

De door bodes te vervoeren losse prefabzegels aan staarten of koorden moesten onbeschadigd aankomen. Ik veronderstel dat zij in verzegelde doosjes en misschien ook in verzegelde leren of textiele zakjes vervoerd werden. Een dergelijk doosje werd in Rotterdam opgegraven met als inhoud het tegenzegel van de stad Rotterdam uit circa 1300.

Een messing/geelkoper zegeldoosje of foedraaltje en de sluitzegel uit circa 1300, gevonden te Rotterdam. De waszegel dateert uit circa 1300. Het omschrift luidt *CLAVIS SIGILLI*.¹⁰

Het zegel heeft een middellijn van 2,3 cm. Een deel van de was is verdwenen, waardoor een deel van de staart te zien is. Door de gaatjes van de kleppen zal een textiele of leren veter gegaan zijn, waarvan de uiteinden samen verzegeld zullen zijn. Misschien werd het grootzegel in een ander doosje (door een andere bode) vervoerd.

Onderzoek naar zegels, de zegelwas, het perkament van de documenten en de staarten

Een andere methode om zegels aan een document met elkaar te vergelijken is om indien aanwezig vinger- en handpalmafdrukken in een digitaal bestand op te nemen om dan deze onderling en met toevoegingen te vergelijken. Hierbij springt naar voren het onderzoek van de zegels van Speyer. In deze stad was gedurende de dertiende tot de achttiende eeuw, dat wil zeggen in een tijdsbestek van circa 500 jaar, de gewoonte om aan de keerzijde van het stadszegel drie putjes boven elkaar met de wijsvinger te maken. In de putjes bleven vingerafdrukken achter, die met moderne technieken

zichtbaar gemaakt kunnen worden.¹² Daarnaast moet de kleurstof(fen)samenstelling van elke zegel bepaald worden, ook als zij voor het oog dezelfde kleur hebben.¹³

De aanwezigheid van stuifmeel in de was, van welke soorten planten en in welke periode van bloei, kan onderzocht worden.¹⁴

Zo ook de in de was toegevoegde haren van mens (zegelaar) en dier. Verder kunnen de modernste technieken om de samenstelling van de zegels te achterhalen, worden toegepast.¹⁵

Recentelijk is een niet-beschadigende methode ontwikkeld om meer te weten te komen van het perkament van een document. Dit geschiedt aan de hand van microresten van het perkament, waarvan het DNA bepaald kan worden. De resultaten van perkamentonderzoek kunnen leiden tot het bepalen van de diersoort, het geslacht en de leeftijd van het dier, de aanwezige resten van bacteriën, schimmels en menselijk DNA. Ook bepaling van menselijk DNA kan aangeven dat een monnik of een ander bij het afronden van het document het een kus gaf. "Eindelijk klaar". En onderzoek van microhoeveelheden DNA in de zegelwas kan duiden op één of meerdere personen, die betrokken waren bij de zegelwasbereiding. Meer gegevens zijn in de literatuur te vinden.¹⁶

Conclusies

Ik kom tot de volgende conclusies:

1. Nadat mijn 'Conclusies' in een eerste versie van dit artikel klaar waren (2017), ontving ik het artikel van Elke Cwiertnia & Paul Dryburgh. *Studies in the materiality of English royal and governmental seals, 1100-1301*, p 35-44 in John Cherry, Jessica Berenbeim & Lloyd de Beer. *Seals and status: the power of objects*. 2018. The British Museum.

2. Het zegelen van een multizegel-document kon over een langere periode plaatsvinden.

3. Sommige zegelaars, die in het document worden genoemd, waren op de zegeldag al vertrokken; zij lieten zich al of niet vervangen door derden.¹⁷

4. Een afwezige zegelaar, kon in zijn verblijfplaats zijn prefabzegelafdruk aan een vertrouwenspersoon of bode geven, waarna deze naar de zegelplaats reisde.

5. De datum die in het document genoemd wordt, geldt als begindatum, waarna op andere dagen nog zegels werden aangehecht.

6. De multizegel-documenten worden vaak gekenmerkt door een variatie aan zegelkleuren.

7. Een document met zegels van dezelfde kleur kunnen afkomstig zijn van één zegelwasbron.

8. Analyse van de zegelwas van elk zegel kan bepalen of de zegels met dezelfde kleur toch van elkaar verschillen, en dus van meerdere wasbronnen afkomstig zijn.

9. Om beschadiging van de prefabzegel tijdens het vervoer te voorkomen werd deze in een doosje, dat verzegeld werd, geplaatst.

Noten en bronnen:

1. Lecoy de la Marche, A. *Les sceaux*. Paris 1889; W. Ewald. *Siegelkunde. Handbuch der mittelalterlichen und neuen Geschichte*. München. 1914.

2. Mededeling Mario Felkl, Archivoberinspektor, Stadtarchiv Augsburg, mail d.d. 2 augustus 2018. www.Stadtarchiv.Augsburg.de. Archivale des Monats oktober 2011. Hierin ook toelichting en literatuur.

3. Onderzoeker Joy Boutrup. Nationaal archief van Denemarken. Het document is 58,5 breed en 69 cm hoog.

4. Hendrikse noemde 78 zegels (26 aanhechtingsplaatsen x 3 zegels). Foto H. Hendrikse, in *Zegelstempels en zegelringen uit Zeeuwse bodem*. Zaltbommel 2003. Afbeelding 54.

5. *Archive dept./AD Marne 17 II 21/4*. Afgebeeld in *Sceaux et usages de sceaux*, door J.-L. Chassel (red.). 2003. p 18.

6. Parijs, Archives Nationales. Geen nadere aanduiding.

7. Internet. Archiv der Hansestadt Lübeck, Lübeck. Toegang verdwenen. Er zijn meer multizegel-documenten met dergelijke zegels.

Komzeggels zijn bijvoorbeeld te zien bij de middelste afbeelding op pagina 18.

8. Andere namen in het Nederlands: tweekleurig zegel, en zegel in kom; in het Duits: Siegel in Siegelschlüssel; in het Frans berceau. Bautier geeft geen Engelse naam. Bautier, R.H. *Vocabulaire international de la sigillographie*. Rome. 1990.

9. www.flarchives.com.uk/cataloguing/hulton.html DDHU/18/2 (geraadpleegd oktober 2018).

10. Bouwkundig Oudheidkundig Bodemonderzoek Rotterdam-BOOR. Middellijn zegel 2,3 cm. Afmetingen van het doosje breedte 4,5 cm, hoogte 3 cm. Zie de beschrijving door Guus van Breugel. *De sleutel van het zegel: een klein Rotterdams mirakel*. Genealogie jrg 6 nr 4 2013: 26-29. En digitale mededelingen van Cees Herweijer (juli 2018).

11. Corner, G.R. *Observations on four illuminations representing the Courts of Chancery, King's Bench, Common Pleas en Exchequer, at Westminster, from a MS. of the time of King Henry VI*. *Archaeologia* 19, 1863: 375-377. Corner is de enige die volgens John Cherry (Londen, augustus 2018) een goed artikel over deze vier afbeeldingen heeft geschreven. Corners interesse ging vooral uit naar de kleding van de afgebeelde personen. Toentertijd heette de zegelaar *spigurnel* en de zegelkamer *Espigurnantia*.

12. Berg, Ute & Hans W. Berg. *Materialtechnisch Untersuchung von Fingerabdrücken auf der Rückseite mittelalterlicher Stadtsiegel von Speyer mit der µCT als Grundlage für die forensische Analyse*. BMB Gesellschaft für Materialprüfung 2016. M. Späth. Google op "Joachim Kemper" siegel > Digitalisiertes Wachs – Überlegungen zur 3D-Erfassung mittelalterlicher Siegel.

13. Zeven, Anton C. *De productie van zegelwas*. *Blazoen* 4 (2018): 38-40. En een artikel-in-wording over kleuren van waszegels.

14. Zeven, A.C. *Herkomst en productieseizoen van zegelwas*. *Heraldisch Tijdschrift* 19 (2013): 11.

15. Een vergelijk van bijvoorbeeld de chemische samenstelling. Voor meer gegevens zie eindnoot 2.

16. Timothy L. Tinson (North Carolina State University). *Knowledge of the flesh using DNA-analysis of unlock bibliographical secrets of medieval parchment*. *The Papers of the bibliographical Society of America*. Vol. 103 (4) 2009: 435-453. In 2009 was het onderzoek nog gebaseerd op stukjes afgeknippte perkament. Matthew Collins (University of York) wordt in vele internationale wetenschapskolommen genoemd. Zie Theo Toebosch. *Het dier achter het perkament*. Uit perkament zijn nu eiwitten, DNA en bacteriën te isoleren zonder schade aan te richten.

NRC-Wetenschap 30 juni 2018. Nieuw is het onderzoek van zegelwas op menselijk DNA.

17. Mijn kladtekst stamt uit 2017. Cwiertnia & Dryburgh kwamen ook tot dezelfde conclusie: wanneer een medezegelaar niet kon wachten kon hij een zegelafdruk van zijn zegelstempel achterlaten.

indulgence =
aflaat.

Letter of
indulgence for the
Herkenrode Abbey
(source:
Flandrica.be.
Limburg Provincial
Library
[CreativeCommons
BY-NC-SA BE
2.0]

www.medievalists.net/

Donauwoerth 1266

Oorkonde waarin Konradin van Hohenstaufen waarinj Burcht en Rijksstad op 24 oktober 1266 aan de hertog Ludwig von Bayern wordt overgedragen.

www.donauwoerth.de

Benevento, Campania

Bürgerrezess, Urkunde, Archiv der Hansestadt Lübeck.

Bezocht 3-11-2015.

www.zkfl.de

De zegels werden aan de linkerkzijde bevestigd. De komzeglens bevinden zich aan de uiteinden. Boven twee rode en één bruine, en benden twee bruine, twee waarschijnlijk donkergroene en één donkerbruine. Zijn deze van later aangereikt?

Declaration of Arbroath, 1320. This letter from the Scottish earls and barons asked the pope Johannes XXII to persuade king Edward II to recognize the freedom of the nation of the Scots. Some fifty seals were affixed, mostly at one time, but eleven were added later. Less than the half of the seals survive, but these show that the seals were intended to be in the order of the names on the document, the first half in red wax, the second in green. Scottish Record Office.